

Het rabbijnse concept *jetser hara* in relatie tot Girards mimetische begeerte

Michael Elias

Verschenen in: *Mededelingen van de Levinas Studiekring* 12 (december 2007): 40-50.

(Bewerkte tekst van een lezing gehouden op een gemeenschappelijke bijeenkomst van de Girard en Levinas studiekringen, Utrecht, Universiteit voor Humanistiek, 26 oktober 2007.)

Opvattingen over *jetser hara* en *jetser tov*

Kort gezegd verstaan de rabbijnen onder de *jetser hara* de neiging, de impuls, de aandrift ten kwade. Ter illustratie een verhaal uit de Talmoed: 'Eens had het volk Israël drie dagen gevestigd en toen werd de *jetser hara* aan hen overgeleverd. Hij kwam uit het Heilige der Heilige als een trotse jonge leeuw. De profeet zei: "Dit is de *jetser hara*, die de mensen tot afgoderij brengt." Terwijl de mensen hem vasthielden, viel er een haar uit zijn baard en zijn gebrul was op 800 mijl te horen. De profeet zei: "Doe hem in een loden pot, met verzegeling" [...] Toen, na drie dagen wilde men een vers ei zoeken voor een zieke. Maar in heel Israël was geen ei te vinden.'¹

Veel van wat ik over de *jetser hara* weet, ontleen ik aan de lessen van Dodo van Uden in een studiegroep over dit onderwerp.² Zij heeft een boek van Erich Fromm vertaald, *Gij zult zijn als goden*, dat in 1980 mijn eerste kennismaking was met de begrippen *jetser hara* en *jetser tov*. Het laatste staat voor 'goede neiging'. Het Hebreeuwse woord *jetser* is afgeleid van de wortel J-TS-R, wat 'vormen' betekent - zoals een pottenbakker een pot vormt uit klei. Het zelfstandig naamwoord *jetser* betekent 'vorm', 'gestalte', 'opzet', en met betrekking tot de geest 'voorstelling', 'verbeelding', 'overlegging', 'gezindheid', 'geneigdheid'.³ Uit de *jetser tov* komt de wil voort om naar Gods geboden te leven, uit de *jetser hara* de wens je daartegen te verzetten.⁴ In de rabbijnse discussie daarover gaat het echter niet om een dualisme tussen goed en kwaad, want de *jetser hara* is een centrale hartstocht van de mens, "het instinctieve leven dat in ons aller vitaliteit voelbaar is, in onze lusten en begeerten."⁵ We kunnen er niet buiten. De kwade neiging dreigt de mens weliswaar van God af te houden, maar is tevens de bron van creativiteit en van de seksuele drift. Hij is alleen maar kwaad als hij niet beteugeld wordt.

De midrasj bespreekt verschillende plaatsen in de bijbel waarop de discussies over de beide aandriften voortborduren. Zo is in *Beresjiet Rabba* een uitspraak te vinden over Genesis 1:31 waar God nadat hij de mens heeft geschapen alles overziet wat hij gemaakt heeft. Er staat dan: "En ziet, het was zeer goed." Waarom *zeer* goed en niet gewoon goed (zoals eerder in dit scheppingsverhaal telkens staat geschreven), zou men zich kunnen afvragen. De verklaring luidt dat dit vers een dubbele verwijzing heeft, eenmaal naar de goede neiging en eenmaal naar de kwade neiging. Zonder de kwade neiging zouden mensen geen huizen bouwen, kinderen krijgen of handel drijven.⁶ Het gaat er om het leven met hartstocht te leven.

¹ *B. Yoma* 69b; *b. Sanh.* 64a; geciteerd uit De Kruijf & Poorthuis (1993: 42).

² Dalfsen, najaar 2006, Stichting LeV (www.stichtinglev.nl).

³ Fromm (1977: 116).

⁴ In deze korte verkenning ga ik niet op de vraag hoe de *jetser hara* zich verhoudt tot het christelijke begrip van 'zonde'.

⁵ Marx (2004): 5.

⁶ Midrash Rabbah, *Beresjiet* IX, 7.

De Talmoed legt expliciet een verband tussen het woord *jetser* en het werkwoord *jatsar* naar aanleiding van Genesis 2:7, een van de verzen uit het tweede scheppingsverhaal, "toen vormde de Eeuwige God de mens uit stof van de aardbodem en blies in zijn neus levensadem." Levinas bespreekt de Talmoedische discussie (vanuit een andere optiek) in de paragraaf "Les deux penchants" van zijn *leçon* "Et Dieu créa la femme".⁷ In het Hebreeuws staat er *wajjitser*, 'vormde, schiep', hier met twee keer de letter *jod* geschreven in plaats van eenmaal.⁸ Dat is in de rabbijnse opvatting natuurlijk niet zonder betekenis en ook hier duiden die twee *jods* op de twee neigingen, die beide door God zijn geschapen.⁹

En dan is er nog een veel aangehaald vers uit Deuteronomium 6:5: "Gij zult de Eeuwige uw God beminnen met heel uw hart". Er staat in plaats van *lev* 'hart': *levav* met tweemaal de letter *beth* geschreven. Ook hier de dubbelheid. De belangrijke commentator Rasji (1040-1105) verwijst naar *Sifree*,¹⁰ een midrasjverzameling op (o.a.) Deuteronomium als hij opmerkt: "Met geheel uw hart, met uwe beide neigingen [de goede en de kwade]."¹¹ Met moet God dus liefhebben met beide.

Hoe is de slechte drijfveer ten goede aan te wenden? Ido Abram schrijft in zijn dissertatie *Joodse traditie als permanent leren* naar aanleiding van de discussie over de *jetser hara* en de *jetser tov*, dat je ook Hitler of Stalin kunt dienen met beide impulsen:¹² met moed, intelligentie en zelfcontrole stort je je helemaal op een slechte zaak. Maar daarvoor hebben we de Tora. "God schiep de *jetser ha-ra*, maar hij schiep ook de Thora als tegengif [lett.: kruiden]".¹³ Het is de taak van de mens om met behulp van zijn goede aandrift en de studie van de Tora de onstuimige *jetser hara* dagelijks als het ware op te voeden. Sublimering zou men kunnen zeggen. Door iedere dag te *lernen* kunnen we te weten komen hoe de slechte drijfveer ten goede aan te wenden. Aangezien de strijd daartegen ons hele leven duurt, moeten we permanent leren en het geleerde voortdurend in de praktijk toetsen. De joodse traditie leert dat leren een hartstocht kan zijn en hartstochten kan reguleren. Het is een religieuze waarde.

Dit getuigt van optimisme, want de *jetser hara* is van jongsaf aanwezig, volgens sommigen verschijnt hij al bij de geboorte en volgens weer anderen al bij de conceptie.¹⁴ De goede drijfveer, de *jetser tov*, komt veel later tot ontwikkeling, tijdens de puberteit, als het verstand tot rijping komt en in staat is goed van slecht te onderscheiden. En dan is het ook nog zo dat de *jetser hara* dagelijks wordt vernieuwd, wat een reden zou kunnen zijn voor pessimisme. Ter illustratie een verhaal dat Aryeh Kaplan navertelt in zijn *Jewish Meditation*. Rabbi Israël Meir ha-Kohen (1838-1933), beter bekend als de 'Chafetz Chaim', zei dat hij eens op een koude winterochtend opstond om zijn gebeden te zeggen. "The Evil Urge said to him: 'How can you get up so early? You are already an old man, and it's so cold outside.' The Chafetz Chaim replied to the Evil Urge, 'You are a lot older than me, and you're up already.'"¹⁵ Dit

⁷ Levinas (1977): 127 e.v., waar hij, de traditie volgend, over "les deux penchants" spreekt, zij het met de kanttekening: "Le mot [*yetzer*] signifie en réalité créature."

⁸ Zoals in Gen. 2: 19.

⁹ Babylonische Talmoed, *Berachot* 61a; vgl. ook Midrash Rabba, *Bereshit* XIV.

¹⁰ *Berachot* 54a.

¹¹ Uit Onderwijzer (1901).

¹² Hij citeert Kaufmann (1973): 181.

¹³ *Baba Batra* 16a. Geciteerd uit Fromm (1977): 117.

¹⁴ Vgl. *Avot de Rabbi Natan* (*The Fathers According to Rabbi Nathan*) 16.

¹⁵ Kaplan (1985): 123-24.

illustreert tevens, zegt Kaplan, dat je met het kwaad moet *rivaliseren* in plaats van eraan te bezwijken.

Die opvatting lijkt paradoxaal: valt rivaliseren nu juist niet bij uitstek onder de *jetser hara*? Hiermee kom ik bij de mimetische rivaliteit zoals die in het werk van René Girard een centrale plaats heeft. Hij heeft dit begrip vanuit de humaniora uitgebouwd, maar er zijn interessante parallellen met rabbijnse inzichten, die ten slotte ook van doen hebben met het onbewuste, met motivaties, verlangens en conflicten. In de woorden van Levinas: ze verbinden "in een ogenschijnlijk kinderlijke taal" een "ontontwarbare ingewikkeldheid met een ontwapenende naïveteit."¹⁶

Mimesis en begeerte bij René Girard

Rivaliteit speelt ook een rol in de midrasj¹⁷ waarin God over de schepping zegt "Zie het was zeer goed". *Beresjiet Rabba* (IX: 7) verwijst hier naar een vers uit Prediker (4:4) waar de ik-persoon al het harde werk van mensen ziet en hun bedrevenheid daarin constateert. En dat is bij monde van Rabbi Nachman de rivaliteit van iemand met zijn naaste. In het Hebreeuws gaat het om het woord *qinah*, dat ook wel wordt vertaald als 'nijd', 'afgunst' of (in de Statenvertaling) 'nijd'. – Het woord is via het Jiddisch het Nederlands binnengekomen in het woord *kinnesinne*, letterlijk 'afgunst en haat'.

Vanuit de woorden *qinah* en *jetser hara* is het semantisch veld te verhelderen waar de Frans-Amerikaanse denker Girard¹⁸ op doelt met het eerste stadium van het cultuurscenario dat hij nu zo'n veertig jaar in tal van boeken vormgeeft, dat van de mimetische begeerte. Hieronder geef ik de hoofdlijnen van zijn theorie met behulp van de samenvatting die hij zelf gaf aan degenen die hem interviewden voor *Les origines de la culture*.¹⁹ Girard heeft zijn cultuurscenario vormgegeven in de sequentie *begeerte - rivaliteit - crisis - zondebok - sacrificiële praktijk*. Te beginnen dus met de begeerte, de *désir mimétique* - anders dan het biologische *appétit* 'behoefte, trek, lust'. Zin in seks en behoefte aan voedsel zijn nog geen begeerten: dat worden ze pas door imitatie van een model. Voor onbewuste imitatie gebruikt Girard het begrip *mimesis*, dat hij niet, zoals gebruikelijk is, min of meer gelijkgesteld met representatie, maar opvat als een mechanisme dat patronen van actie en interactie genereert. Mimesis vormt de persoonlijkheid en is van invloed op geloofsvoorstellingen, attitude, symbolische vormen, culturele praktijken en instituties.

Centraal is de nauwe band tussen mimesis en *le désir* 'begeerte, verlangen': mensen ontwikkelen hun begeerten doordat zij via de begeerte van een ander (het model) hun zinnen ergens op zetten. Dat model kan buiten de wereld van het subject liggen - iemand doet Madonna, Elvis Presley of Jan Wolkers na – maar er is ook zogeheten 'interne bemiddeling': als subject en model in dezelfde omgeving verkeren en rivalen kunnen worden. Dan kan zelfs wederzijdse imitatie ontstaan, zodat rivalen *dubbels* worden, die hun interesse in een extern object kunnen vergeten en er slechts door geobsedeerd zijn elkaar te verslaan. Als de hele samenleving door dergelijk gedrag wordt besmet, hebben we een mimetische crisis, gekenmerkt door ongedifferentieerdheid - rijp voor *scapegoating*.

¹⁶ Levinas (1984): 43..

¹⁷ Om bij Levinas te blijven: *apologie*.

¹⁸ Voor informatie over zijn persoon en werk zie www.girard.nl.

¹⁹ Girard (2004). Dit boek is het meest recente dat zijn hele theorie omvat; de Engelse vertaling *Evolution and Conversion. Dialogues on the Origins of Culture* verschijnt in maart 2008.

De mimetische begeerte staat dus tussen instincten en sociaal milieu in, is typisch menselijk en heeft eerder van doen met de vrijheid om een *model* te kiezen dan een object. Girard gaat daarmee lijnrecht in tegen wat onze moderne wereld voorschrijft: wees authentiek, origineel, blijf jezelf.²⁰ Begeerte is evenwel niet strikt individueel en uniek, een inzicht dat schaamte oproept, ook bij iemand die zijn begeerte niet baseert op wat hem aangereikt wordt in de modellen van Coca Cola of Louis Vuitton, maar Dostojewski leest. Wat doet hij bij de ontdekking dat de verteller in *Witte Nachten* aangetrokken wordt door Nastenka omdat ze verloofd is met een ander als hij zich realiseert, zelf verliefd te zijn geworden op een vrouw doordat zijn beste vriend op haar viel?

Dat het concept van de mimetische begeerte geen luchtkasteel of literaire fantasie is, maar empirisch gefundeerd, is de laatste jaren verrassenderwijs aan het licht gekomen door onderzoek naar *spiegelneuronen*,²¹ hersencellen die niet alleen geactiveerd zijn wanneer een subject een bepaalde beweging uitvoert, maar ook als hij diezelfde beweging bij iemand anders observeert.

Lernen als remedie

Op de simpele vraag 'Hoe slecht is dat nu eigenlijk, die mimetische begeerte?' is misschien een antwoord te geven met behulp van een passage over de decaloog die Girard behandelt in zijn boek *Ik zie Satan vallen als een bliksem*.²² Daar is een parallel te trekken met de discussies over de *jetser hara*. Het gaat vooral om het tiende woord - misschien is de theorie over mimetische begeerte wel als een voetnoot daarbij te beschouwen. "Gij zult niet begeren het huis van uw naaste. Gij zult niet begeren de vrouw van uw naaste, noch zijn knecht, noch zijn dienstmaagd, noch zijn os, noch zijn ezel, noch iets wat uw naaste toebehoort." (Exodus 20:14).

Girard vraagt zich bij dit langste van alle geboden van de tweede tafel eerst af: valt ook dit niet "onder die bedillerige angel van het 'gij zult niet', onder die redeloze haat tegen de vrijheid waarvan de moderne denkers het godsdienstige in het algemeen en de joods-christelijke traditie in het bijzonder beschuldigen?"²³ Nee, is zijn antwoord. Het doel van de Tora is vrede tussen de mensen en als je conflicten wil vermijden, moet je beginnen het een en ander te verbieden, want de naaste maakt objecten voor ons begerenswaard. Toch is het mimetisch verlangen (net als de *jetser hara*) niet *verkeerd*: zonder dat zouden wij geen vrije mensen kunnen zijn. Als de competitiezucht echter niet wordt ingetoomd, is er een bedreiging voor de saamhorigheid en zelfs het overleven van elke gemeenschap. Het gaat erom de oorlog van allen tegen allen te voorkomen.

De remedie van de rabbijnen, dat wij onze begeerte richten op het bestuderen van de Tora, is een uitweg lijkt me, uit de objectgerichte begeerte van rivalen. Traditioneel wordt van de Tora

²⁰ "...maar drink daarom net als anderen Coca Cola!" Volgens Girard (1978: 315) gaat het hier om de *double bind* van de nabootsing, die zich tegen de nabootsers keert, terwijl de hele cultuur juist zegt dat vooral wel te doen. De inzichten van Gregory Bateson over *double bind* heeft Girard verwerkt in boek III, "Psychologie interdividuelle", van zijn hoofdwerk *Des choses cachées depuis la fondation du monde*, met name in hoofdstuk I, D en E (pp. 315 e.v.).

²¹ Garrells (2004).

²² Girard (1999, 2000).

²³ Vertaling door Robert Lemm; Girard (2000: 18).

immers gezegd dat deze zo groot is dat niemand hem kan toe-eigenen. De bedoeling is dus jezelf in dat *lernen* te hervinden. Niemand kan hetzelfde pad bewandelen om dat éne leerdoel, "het worden van een gaaf mens", te bereiken. In de woorden van Ido Abram: elke traditie kent daar voorbeelden van, maar ze zijn niet om te imiteren, maar om ervan te leren.²⁴ Iedereen heeft zijn eigen weg, die er in ieder geval niet uit bestaat nog eens over te doen wat een ander reeds met succes gedaan heeft. Om een bekende uitspraak van Rabbi Soesja van Anipol te citeren: "In het toekomstige Rijk zal me niet gevraagd worden: 'Waarom zijt gij niet Moses geweest?' Mij zal gevraagd worden: 'Waarom zijt gij niet Soesja geweest?'"²⁵

Er is een lijn te trekken naar een passage uit het evangelie van Lucas (hoofdstuk 4), waar Jesus na veertig dagen vasten in de woestijn door de duivel op de proef gesteld wordt. Op geen enkele verlokking gaat hij echter in. Hij kiest voor het niet-begeren, d.w.z. voor het doen van de wil van zijn hemelse vader. Met betrekking tot de 'navolging van Christus' schrijft Girard dat Jesus ons niet narcistisch uitnodigt om in zijn voetstappen te treden,²⁶ maar dat hij zulks doet om ons van de mimetische naijver af te helpen: het gaat er niet om 'jezelf te zijn', maar om beeld te worden van God. Dit in tegenstelling tot de moderne goeroes, valse modellen van zelfgenoegzaamheid en onkwetsbaarheid, die hun leerlingen aanzetten in hen de grote mens na te volgen die niemand navolgt. Ook in de *imitatio Christi* dus een paradox: volgen wij het belangeloos goddelijke na, dan zal het afglijden in de competitiegeest ons bespaard blijven.

Dr. M.J.C. Elias voert onder de naam *Lexis* een adviespraktijk voor taal en tekst; bij het Blaise Pascal Instituut van de VU is hij redacteur van www.girard.nl.

LITTERATUUR

Abram, Ido
[Joodse traditie als permanent leren](#) (Kampen: Kok, 1986).

[Avot de Rabbi Natan](#)
The Fathers According to Rabbi Nathan. Translated by Judah Goldin (Yale University Press, 1990)

Cooper, Rabbi David A.
God is a verb. Kabbalah and the Practice of Mystical Judaism (New York: Riverhead Books, 1997). Nederlandse vertaling (met een inleiding van Willem Zuidema) *God is een werkwoord. Een mystieke visie op de kabbalá* (Deventer: Ankh Hermes, 1998).

Fromm, Erich
You shall be as gods (New York: Holt, Rinehart & Winston, 1966). Nederlandse vertaling door Dodo van Uden *Gij zult zijn als goden. Een radicaal humanistische interpretatie van het Oude Testament en zijn traditie* (Utrecht: Bijleveld, 1977², herziene editie 2006).

Garrels, Scott R.
["Imitation, Mirror Neurons, & Mimetic desire"](#), www.girardianlectionary.net (2004).

²⁴ Abram (1986): 224.

²⁵ Cooper (1998): 128.

²⁶ Girard (1999): 32 e.v.

Girard, René

Des choses cachées depuis la fondation du monde. Recherches avec Jean-Michel Oughourlian et Guy Lefort (Paris: Grasset, 1978). Engelse vertaling *Things Hidden since the Foundation of the World* (Stanford CA: Stanford University Press 1987). Nederlandse vertaling *Wat vanaf het begin der tijden verborgen was* (Kampen: Kok Agora; Kapellen: Pelckmans, 1990).

--,

Je vois Satan tomber comme l'éclair (Paris: Grasset, 1999). Nederlandse vertaling (door Robert Lemm) *Ik zie Satan vallen als een bliksem* (Kampen/Kapellen: Kok/Agora, 2000) Engelse vertaling *I See Satan Fall Like Lightning* (New York: Orbis Books, 2001).

--,

Les origines de la culture (Paris: Desclée de Brouwer, 2004). Engelse vertaling *Evolution and Conversion: Dialogues on the Origins of Culture* (Continuum Intl Pub Group, te verschijnen in 2008).

Kaplan, Aryeh

Jewish Meditation. A Practical guide (New York: Schocken Books, 1985).

Kaufmann, Walter

Without Guilt and Justice. From Decidophobia to Autonomy (New York: 1973)

Kruijf Th. C. de en M.J.H.M Poorthuis

Abinoe. *Onze Vader. Over de joodse achtergronden van het Onze Vader* (1-2-1 reeks 7) (Utrecht: RKK 1985, 1993⁶).

Levinas, Emmanuel

"Une religion d'adultes", in: *Difficile liberté* (Paris: Albin Michel, 1963). In het Nederlands vertaald als "Een godsdienst van volwassenen", in: *Het menselijk gelaat* (Baarn: Ambo, 1969, 1984⁶), 34-49.

--,

"Et Dieu créa la femme", in: *Du Sacré au Saint. Cinq nouvelles lectures talmudiques* (Paris: Minuit, 1977), 126-50. Engelse vertaling "And God Created Woman", in *Nine Talmudic Readings* (Bloomington: 1994), 161-77.

Marx, Tsvi

"Een tijd om te beminnen", in: "De levenscyclus" 4 (2004): 3-20, *Tenachon* (Hilversum: B. Folkertsma Stichting voor Talmudica, 1987→).

Midrash Rabbah, Genesis

Vertaald door H. Freedman and Maurice Simon, Vols. 1–2. London: Soncino Press, 1939.

Onderwijzer, A.S.

Nederlandsche vertaling van den Pentateuch, benevens eene Nederlandsche vertaling van Rahie's Pentateuch-commentaar (Amsterdam: Van Creveld, 5661-1901).